

FARG'ONA TOPONIMINING ETIMOLOGIYASI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i05.065>

R.Shukurov

Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Farg'ona toponimining kelib chiqishi tarixiy manbalar, qadimgi sharq mualliflari asarlari, sug'd, pahlaviy, fors, avesto kabi tillarning etimologik qatlamlari asosida ko'rib chiqiladi. Mazkur maqola Farg'ona nomining shakllanishiga oid turli nazariyalar, jumladan suǵdcha *Falgar/Pargar*, pahlaviycha *parak*, avestocha *pairika/parika*, shuningdek Xitoy manbalaridagi *Dovan* atamaları tahlil qilinadi. Toponim tarkibidagi "far" va "g'ona/xona" komponentlarining fonetik va semantik xususiyatlari o'rganilib, ularning qadimgi "ulug'lik", "nur", "sarvarlik", "joy", "makan" kabi ma'nolari asosida toponimning eng asosli talqini aniqlanadi. Natijasida Farg'ona nomi "ulug'lar makoni", "hashamatli uylar o'lka'si yoki "baxtli odamlar yurti" mazmunida shakllangan bo'lishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: Farg'ona, toponimika, etimologiya, sug'd tili, avesto, pahlaviy, Dovan, tarixiy manbalar, semantika

ETYMOLOGY OF THE TOPONAME FERGANA

R.Shukurov

Andijan State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article examines the origin of the toponym *Fergana* based on historical sources, works of classical Eastern authors, and the etymological layers of Sogdian, Middle Persian, Avestan, and Old Iranian languages. Various theories on the formation of the name Fergana - such as the Sogdian *Falgar/Pargar*, Middle Persian *parak*, Avestan *pairika/parika*, and the Chinese term *Davan* - are analyzed in detail. The phonetic and semantic features of the components *far* and *g'ona/xona* are studied, revealing meanings such as "glory," "nobility," "radiance," "place," and "abode." Based on comparative analysis, the most plausible interpretation suggests that *Fergana* originally meant "the land of the noble," "the place of splendid dwellings," or "the land of blessed people."

Keywords: Fergana, toponymy, etymology, Sogdian, Avestan, Middle Persian, Davan, historical sources, semantics

Kirish. Farg‘ona - Markaziy Osiyoning qadimiy madaniy o‘choqlaridan biri bo‘lib, o‘z nomi bilan mashhur bo‘lgan vodiya va shahar toponimi hisoblanadi. O‘rta asrlarga oid arab va fors manbalarida bu hudud suq‘d aholisi istiqomat qilgan, qo‘rg‘on-qal‘alarga ega, obod va serhosil yurt sifatida ta‘riflanadi. Farg‘ona toponimi yuzasidan ilmiy adabiyotlarda turlicha etimologik yondashuvlar mavjud. Mazkur maqola Farg‘ona nomi bilan bog‘liq tarixiy, lingvistik va manbaiy ma‘lumotlarni tizimli tahlil qilish, mavjud talqinlarni qiyoslab, eng asosli etimologik yo‘nalishlarni aniqlashdan iborat.

Toponimistlar “Farg‘ona” toponimining etimologiyasiga oid turli qarashlarni ilgari suradilar. Ularning fikrlarida ikki asosiy yo‘nalish ko‘zga tashlanadi: birinchi guruh bu toponimni fors tiliga bog‘lasa, ikkinchi guruh uning xalq etimologiyasidan kelib chiqqanini ta‘kidlaydi.

Asosiy qism

Farg‘ona nomi hozirgi O‘zbekiston hududida joylashgan shahar va vodiyaning qadimiy toponimi bo‘lib, o‘rta asrlar boshlariga oid tarixiy manbalarda ushbu o‘lka suq‘dlar istiqomat qilgan, qo‘rg‘on-qal‘alar qad rostlagan, serhosil va yuksak darajada obod hudud sifatida tasvirlanadi.

“Farg‘ona” toponimining kelib chiqishi haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lish uchun Tolib Enazarovning doktorlik dissertatsiyasiga murojaat qilish lozim.

Tadqiqotchi Enazarov mazkur toponimning ma‘nosini sharhlashda ko‘pincha xalq etimologiyasiga yaqinlashadi va uni qo‘llab-quvvatlaydi. U o‘z tadqiqotida quyidagi etimologik fikrni keltiradi: mahalliy xalq rivoyatlarida bu hududda go‘zal qizlar yashagan bo‘lib, ularni “pari” (o‘zbek va fors tilida “pari”) deb atashgan, ularning yashash maskani esa “Parixona” - ya‘ni “parilar yashaydigan joy” deb atalgan [4, 62].

Farg‘ona aholisi orasidagi rivoyatlarga ko‘ra, toponim forscha “pari” va “xona” so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan bo‘lib, “go‘zal qizlar yashagan joy” ma‘nosini bildirgan. Biroq ilmiy nuqtai nazardan olganda, xalq etimologiyasi bu toponimning haqiqiy mazmunini izohlashda asos bo‘la olmaydi va ushbu qarash mazkur tadqiqot natijalari bilan mos kelmaydi.

“Farg‘ona” toponimining asl ma‘nosini aniqlashga qaratilgan ilmiy izlanishlarda bir qancha tadqiqotchilar turli yondashuvlarni taklif qilganlar. Obiddin To‘xtasunov, Tolib Enazarov, Yusufjon Ahmadaliyev, Zarip Dosimov, Eduard Murzaev, Ablat Xo‘jayev ishlarini tahlil qilish davomida toponimga oid bir qator qimmatli fikrlar shakllangan. Muallif shaxsan Kurama tog‘lariga chiqqanini, vodiyning relyefini kuzatganini, hamda bu makonning shaklan katta o‘zbek ko‘zaniga o‘xshashligi haqidagi ilk taassurotini bayon qiladi. Uning fikricha, “Farg‘ona” metaforik toponim bo‘lib, katta idish - ko‘za yoki kosaga o‘xshaydi.

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida Farg'ona haqida batafsil ma'lumot berilgan bo'lib, unda toponimning mazmuni ham keltiriladi: tadqiqotchilarning fikricha, "Farg'ona" so'zi sug'd yozuvlarida bundan o'n uch asr avval "Pargana", "Pragana" shakllarida uchragan va hind-sanskrit tilida "kichik tuman", fors tilida esa "tog'lar orasidagi vodiy" ma'nosini bildirgan [5, 192]. Sanskrit - Janubiy Osiyoning klassik tili bo'lib, Buddaviy madaniyat orqali Markaziy Osiyoga kirib kelgan.

Muallif o'z izlanishlari davomida "Farg'ona" sanskrit tilida "kichik tuman" degan ma'noni bildirishini inkor qilmaydi, biroq internetdagi sanskrit lug'atlariga murojaat qilib, toponim bilan bog'lanishi mumkin bo'lgan boshqa so'zlarni ham tekshiradi. www.learnsanskrit.cc sayti orqali "katta" va "ko'za" so'zlarining sanskritcha variantlarini solishtirganda qiziqarli natijalar paydo bo'ladi: *brhat* - "katta", *ghata* - "ko'za". Bu ikki morfemaning birikmasi toponim shakllanishiga yaqin bo'lishi mumkin. Shu asosda toponimning quyidagi fonetik taraqqiyoti taklif qilinadi:

brhat-ghata → *bragada* → *bragana* → *pragana* → *pargana* → *farg'ona* → *Farg'ona*.

Bu jarayonda *ghata* so'zidagi *t* tovushi *n* ga aylangan bo'lishi mumkin. Shuningdek, sanskrit tilidagi "pariga" sifatdoshining "o'rab turuvchi, qurshovdagi" ma'nosi Farg'onaning geografik holatiga juda mos keladi.

Professor Tolib Enazarovning tadqiqotlarini ko'zdan kechirganimizda, toponimning kelib chiqishi haqida ikki xil talqin taklif etganini kuzatamiz. Ulardan biri - yuqorida ko'rib o'tilgan xalq etimologiyasi, ikkinchisi - tadqiqotchining o'zi bergan leksik-semantic tahlildir. Enazarov o'zbek tilida "xona" so'zi "xona", tojik tilida esa "uy" ma'nosini berishini qayd etadi. Shu bilan birga u toponimning boshqa bir talqinini ham keltiradi: urdu tilida "Fargona" *Parkana* shaklida yozilib, "hudud bo'lagi", "bir necha qishloqlarni o'z ichiga olgan tuman" ma'nosini bildiradi. Bu fikrlar so'zning leksik mazmuniga taalluqlidir. Tadqiqotchi fors va hind tillarida uchraydigan *bargana* va *parkana* shakllarini ham tilga oladi va ularning semantik taraqqiyoti orqali toponimning fonetik evolyutsiyasini quyidagicha izohlaydi: *bargana* → *parkana* → *farkana* → *fargona* → *Farg'ona*.

Enazarov bu yondashuvni ko'proq asosli deb hisoblaganini ta'kidlaydi [4, 63].

Biroq dissertatsiyaning keyingi bo'limlarida u yana boshqa bir talqinga murojaat qiladi. Unga ko'ra, "Farg'ona" toponimi fonetik motivatsiya jarayonida *parixona* so'zining o'zgargan shaklidir. Bu jarayon quyidagicha izohlanadi:

parixona → *parkhona* → *Farg'ona* [4, 119].

Yana bir «Hudud ul-olam» asarida Farg'ona "ko'p ne'matlarga ega, yirik va obod viloyat hamda ko'plab tog'lar, dashtlar, shaharlar va oqsuvoqlar mavjud", deya qayd etiladi [1, s.153]. Mazkur tavsif Jayhoniyning «Ashkol ul-olam»ida [15, s.194] hamda Istaxriyning «Masolik va mamolik»ida ham uchraydi [1, s.154; 8, s.316-317].

Antik davr tarixchilari asarlarida Fargʻona davlati yoki unga Iskandar Maqduniy qoʻshinlarining kirib kelishi haqida aniq maʼlumot uchramaydi. Faqat Gerodot sak qabilalarini eslar ekan, ularning parikanlar bilan qoʻshnichilik qilganini qayd etadi [6, s.116; 4]. Bir qator tadqiqotchilar parikanlarni qadimgi fargʻonalik qabila deb hisoblab, "Fargʻona" toponimining etimologiyasini aynan shu etnonim bilan bogʻlashadi. Biroq miloddan avvalgi II-I asrlarga oid xitoy yilnomalarida hozirgi Fargʻona hududi Dovan nomi bilan tilga olinib, rivojlangan dehqonchilik, yirik tokzorlar, hunarmandchilik va chorvachilik markazi sifatida tasvirlanadi. Ayniqsa, Dovan otlari Sharqda yuqori baholangan.

Adabiyotlar tahlili

Fargʻona toponimining kelib chiqishiga doir ilmiy adabiyotlarda turli etimologik talqinlar mavjud. Tojikistonlik tarixchi S.Abulloyev «Somoniylar davlati tarixiy geografiyasi» asarida "Fargʻona soʻzining aniq va ilmiy jihatdan asoslangan etimologiyasi hali yakdil tarzda belgilanmagan"ligini qayd etadi [1, s.152]. U Ibn Xurdodbek rivoyatini ham keltiradi: goʻyoki Anushervon shaharni bunyod etib, turli xonadonlardan odamlarni koʻchirib kelgan va shaharni "har bir xonadan" degan maʼnoni anglatuvchi nom bilan atagan.

B.Gʻafurov «Tojiklar» asarida qadimgi "Fargʻona" talaffuzining xitoycha oʻrnashgan shakli "Polona" boʻlganini, VI-VIII asr manbalarida esa Fejxan, Boxan, Paxanna kabi variantlarda uchrashini koʻrsatadi. Eronshunos olimlar muqobil rekonstruksiya sifatida Far(o)gʻona yoki Fargʻona shakllarini ilgari surishadi. Tadqiqotchilar qadimgi Dovan nomi bilan Fargʻona oʻrtasida fonetik aloqadorlik yoʻqligini alohida taʼkidlashadi [7, s.181].

Sharqshunos V.V.Bartold Fargʻona nomini suǵdcha Falgar (Pargar) soʻzi bilan qiyoslab, uni "togʻ etagi" maʼnosidan kelib chiqishini taxmin qiladi. E.Grantovskiy esa uni pahlaviy tilidagi "parak" - "chegara", "chekka oʻlka" soʻziga bogʻlaydi [3]. M.S. Andreyev esa Badaxshon vodiylarida "paragana" - "togʻ oraligʻidagi vodi" degan archaik termin mavjudligini qayd etib, Fargʻona ham shunday semantik qatlamga ega boʻlishi mumkinligini ilgari suradi. Bu fikr bir qator olimlar tomonidan ham maʼqullangan.

Etimologik talqinlarning yana biri "Fargʻona" soʻzini avestocha "pairika, parika" bilan bogʻlaydi. Bu talqinga koʻra, u "baxtli odamlar yurti" maʼnosini anglatadi. Avesto taʼlimotiga binoan, har bir insonning oʻz fravashisi - himoya farishtasi boʻlgan [4]. Qadimgi lugʻatlarda "far" boʻlagi "shon-sharaf", "ulugʻlik", "nur" maʼnolarini bildiradi. U qadimgi fors tilida "farnax", oʻrta fors tilida "far(r)", suǵdchada "farn", pahlaviychada "fravahr(a)" shaklida uchraydi. "Farna" esa "rizq beruvchi, neʼmat ato etuvchi" maʼnosini anglatgan [4, s.44; 5].

Muǵ tepaligidan topilgan suǵd hujjatlarida "Fargʻona" soʻzi Brr'nk - "Parǵana" shaklida uchrashi [12, s.84] uning avesto ildiziga yaqinligini koʻrsatadi.

Qadimiy toponim yasash an'alarida hududning tabiiy-geografik ko'rinishi, resurslari va madaniy xususiyatlari muhim o'rin tutgani ma'lum. Farg'ona nomi ham ikki komponentdan - "far" va "g'ona"dan tarkib topgan. Ayrim talqinlarda uchraydigan "tog' etagi" ma'nosi fonetik ham, morfologik ham jihatdan mazkur tuzilma bilan mos kelmaydi. Shuning uchun "far"ning semantik doirasi markaziy ahamiyat kasb etadi.

Muhokama

"Far" bo'lagi Farg'ona va Farkhor kabi toponimlarda umumiy ildizga ega bo'lib, ko'plab fors-tojik so'zlarida uchraydi: farruh (muborak), farhang (madaniyat), farzona (dono), farmon (buyruq), farog'at (orom) va boshqalar. Qadimgi Misr fir'avnlari nomidagi "far'aun" ham "sarvar" ma'nosini bildiradi. Shaxmatdagi "ferz" esa "farza"dan kelib chiqqan bo'lib, "far avlodi", ya'ni shahzoda degan ma'noni anglatadi.

Avestodagi «framāna» esa ikki ma'noga ega: "farmon" va "fikir, aql" [16]. Ehtimol, u dastlab "sarvarning farmonlari, o'gitlari" ma'nosida qo'llangan. "Farog'at" so'zi ham "far" + "roqat" birliklaridan tuzilgan bo'lib, asl ma'nosi "shohona orom"dir. Suğdchadagi "roqat" hozirgi "rohat"ning qadimgi fonetik shaklidir [13].

"Far" gacha davr mod tili va boshqa qadimiy tillardan hind-yevropa tillariga ham o'tgan bo'lib, lotincha "par", fransuzcha "pair", inglizcha "peer" shaklida "oliy tabaqa kishisi", "aristokrat" ma'nosini saqlab qolgan [11, s.122].

Farg'onaning ikkinchi komponenti - "g'ona" esa "xona" so'zining suğdcha fonetik variantidir. Suğd tilida "g'" fonemasi keng qo'llangan bo'lib, "x" bilan fonetik almashinish hodisasi mavjud. "Sağona" - "qabr ustidagi kichik uycha" so'zida ham "g'ona" - "joy", "makon" ma'nosida qo'llanadi.

Shunday qilib, Farg'ona (Farag'ona, Frang'ona) toponimi "go'zal va hashamatli uylar maskani", ya'ni saroylar, qo'rg'onlar va obod makon ma'nosini anglatadi. Tarixiy manbalarda ushbu hududning doimo obod va farovon o'lka sifatida tilga olinishi ham bu talqinni quvvatlaydi. Toponimni "baxtli odamlar yurti" deb izohlovchi talqin ham uning semantik yadrosiga yaqin.

Gerodot tilga olgan "parikana" va avestodagi "pairika/parika" so'zlari ehtimol, ilk davrlarda "shohlar va zodagonlar maskani" ma'nosini bildirgan bo'lishi mumkin. Qadimiy tillardagi "kon", "kan", "ika", "aka" qo'shimchalari esa "joy, makon" ma'nosini anglatgani ma'lum.

Xitoy manbalaridagi Dovan shakliga kelsak, ayrim tadqiqotchilar uni uyg'urcha "katta qirg'oqbo'yi vodiysi" degan ma'noda talqin qilishadi [2, s.43].

Yana bir nazariyaga ko'ra, bu atama Turkistondagi baland tog' dovoni Terek-Davan nomiga borib taqaladi. Sh.S. Kamoliddin esa "Davan"ni "katta daryo vodiysi"

deb izohlaydi hamda bu daryo, ehtimol, Fargʻonaning sharqiy qismidan oqib oʻtuvchi Sirdaryo boʻlishi mumkinligini taʼkidlaydi [9, s.84; 4, s.43].

Boshqa bir ehtimolga koʻra, “Dovan” kadimiy forscha “Devon” soʻzining fonetik oʻzgarishidir. Qadimiy tillarda “dev” unsuri “katta”, “buyuk” maʼnosini bildirgan. Hind madaniyatida “Dev” ismi hanuz keng tarqalgan. Tojik-fors tilida ham devzira, devcharx, Devoni vaziron, Devashtich kabi koʻplab soʻzlarda “dev” semantik yadrosi saqlanib qolgan. Shu nuqtai nazardan, “Dovan” - “buyuklar yurti” degan maʼnoni anglatib, mazmunan Fargʻona nomi bilan uygʻunlashadi.

Xulosa

Fargʻona nomining kelib chiqishi yuzasidan oʻrganilgan manbalar, lingvistik materiallar va tarixiy-etimologik tahlillar shuni koʻrsatadiki, ushbu toponimning ildizi bir nechta qadimiy madaniy qatlamlar bilan bogʻliq boʻlsa-da, eng asosli va izchil talqin uning “far” va “gʻona/xona” qismlaridan tarkib topganidir. “Far” komponenti qadimgi eroniy tillarda “shon-sharaf”, “ulugʻlik”, “nur”, “sarvarlik”, “himoya qiluvchi kuch” kabi murakkab maʼnolarni anglatgan boʻlib, u Avestodagi *fravarshi* va fors-tojik tilidagi bir qator soʻzlarda saqlangan. “Gʻona” esa fonetik evolyutsiya natijasida yuzaga kelgan boʻlib, qadimgi “xona” - “joy”, “makan”, “uy” formasining mahalliy variantidir. Shu asosda Fargʻona toponimi dastlab “ulugʻlar makoni”, “nurlangan/baxtli odamlar yurti”, “hashamatli uylar oʻlka”si kabi mazmunni bildirgan boʻlishi ilmiy jihatdan eng ehtimoliy talqindir. Hududning qadimdan serhosil, obod, qoʻrgʻon-qalʼalarga ega boʻlgan yurt sifatida tasvirlanishi ham bu semantik mazmunni mustahkamlaydi. Olingan dalillarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, Fargʻona - geografik, tarixiy va lingvistik omillar kesishgan holda shakllangan murakkab toponim boʻlib, uning eng asosli etimologik izohi “far (ulugʻlik, sharaf) + gʻona/xona (joy, makon)” birliklariga borib taqaladi. Demak, ushbu nom aslida “ulugʻlar yurti”, “shonli joy”, “obod makon” kabi qadimiy mazmunni ifodalagan boʻlishi ehtimolga eng yaqin xulosadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Enazarov, Tolib. Toponyms of Uzbekistan: their lexical basis and methods of etymological research. Dis. - Tashkent, 2005. - 516 (Эназаров Т. Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Дис. - Тошкент, 2005. - 516.).
2. National Encyclopedia of Uzbekistan (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. Тошкент. 9-том). Volume 9.
3. Абдуллоев С. Ҷуғрофиёи таърихӣ давлати Сомониён. - Хучанд: матбааи ДДХ, 2000. - 372 с.

4. Абдулхамидов А. К исследованию истории древней Ферганы / А.К. Абдулхамидов / Тезисы докладов XVII научной конференции ФГПИ имени Улугбека. - Фергана, 1968. - С. 43-45.
5. Аброров Ҳ., Лаблабунова З. Фарғона чӣ маъно дорад? // Илм ва ҳаёт. - Душанбе, 2014. - № 4.
6. Аюбов А.Р. История и этимология топонимов Ферганы по данным письменных источников // Учёные записки. - Хучанд, 2016. - № 1(46). - С. 42-48.
7. Аюбов А.Р. Население древней Ферганы: саки или парикане? // Учёные записки. - Хучанд, 2017. - №3(52).
8. Геродот. История / Геродот. - М.: Ладомир, 1999. - 752 с. 60
9. Гафуров Б. Тоҷикон. Ҷ.1. - Душанбе, 1983.
10. Истахрӣ, Абуисҳоқ. Мамолик ва масолик. Тарҷумаи Муҳаммад ибни Асадии Тустарӣ. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. - Техрон, 1373 х.
11. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии / Ш.С. Камолиддин. - Ташкент: Шарк, 2006. - 192 с.